Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

NETSPAR
10 jaar

EDITIE 18
LENTE
2015

NETSPAR MAGAZINE

Van Rijn: Ouderen vragen om nieuwe arrangementen

CPB zoekt minst kronkelige weg naar nieuw stelsel

FNV trekt lessen uit pensioenruzies

10 jaar Netspar: de oude dag heeft de toekomst

EDITIE 18
LENTE
2015

INHOUDSOPGAVE

10 jaar Netspar:
de oude dag heeft de toekomst

Voorwoord 3

Ouderen vragen om nieuwe arrangementen 4
Martin van Rijn

Pensioenstelsel dreigt te bezwijken onder eigen complexiteit 7
Jean Frijns

CPB zoekt minst kronkelige weg naar nieuw stelsel 10
Laura van Geest

Liever vandaag dan morgen doorsneepremie afschaffen 13
Michiel Hietkamp

Pensioenstelsel moet veranderen, maar wel collectief blijven 16
Gijs van Dijk

We zijn hard op risicodekking en stimuleren vermogensopbouw 19
Gerard Rutten

Student Profiel 22

Recent gepubliceerde papers 24

10 JAAR NETSPAR: DE OUDE DAG HEEFT DE TOEKOMST

Netspar, in 2005 opgericht door Lans Bovenberg en Theo Nijman, bestaat tien jaar. Een reden om kort terug te blikken, maar vooral vooruit te kijken. De oude dag heeft immers volop toekomst: **op maat, transparant, begrijpbaar, voor jezelf, gedeeld, voor nu en later.**

Binnen Netspar dragen sector, overheid en wetenschap samen bij aan een geïnformeerd pensioendebat. Een debat dat, na de discussie over het pensioenstelsel, steeds meer gaat over het individu op zijn of haar oude dag. De breedte van het debat en het Netspar-netwerk vindt u terug in deze jubileumuitgave. Vertegenwoordigers van werkgevers, pensioensector, overheid, jongeren, beleidsadviseurs, maar ook de staatssecretaris voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport komen aan het woord. Zij belichten elk vanuit hun perspectief de toekomst van het Nederlandse pensioenstelsel. Hoe wordt aangekeken tegen solidariteit, persoonlijke aanspraken en keuzevrijheid? Is pensioen straks nog uit te leggen? Wat betekent een toenemende diversiteit op de arbeidsmarkt? Zorg en wonen lijken al onlosmakelijk met het pensioendebat verbonden; hoe voorkom je dat het compliceert? Maar ook: hoe kan ons pensioenstelsel bijdragen aan een stabiele economie in Nederland? En hoe zorg je dat het stelsel niet bezwijkt onder de complexiteit?

Netspar speelt in op de veranderende vragen. Onderzoek en kennisdeling richten zich steeds meer op wat ontwikkelingen in pensioenbeleid en –uitvoering betekenen voor het individu. Daarom is de aandacht voor disciplines als sociologie, psychologie, en communicatie toegenomen, naast de meer traditionele Netspar-discipline economie.

We hebben de geïnterviewden ook gevraagd kritisch te kijken naar de rol die Netspar in het debat over de toekomst van de oude dag zou moeten spelen. Netspar informeert immers niet alleen, maar verenigt ook standpunten. En vertaalt onderzoek naar toepassing. Netspar is er voor de analyse en de denkkracht en biedt sommigen een platform om te leren van het buitenland. Daarnaast wordt Netspar ook een gidsfunctie in het debat toebedeeld en is Netspar er om het debat op stoom te houden.

Kortom: de behoefte aan een geïnformeerd pensioendebat is springlevend. En gezien de diversiteit van de ideeën en wensen die de geïnterviewden in dit magazine uiten, blijft er voor Netspar een schone taak om via kennisontwikkeling, kennisdeling en het verbinden van standpunten de discussie te faciliteren. Ook de komende tien jaar.

Casper van Ewijk, Directeur Netspar

Martin van Rijn

Martin van Rijn:

‘OUDEREN VRAGEN OM NIEUWE ARRANGEMENTEN’

Als iemand de verbanden tussen pensioen en zorg kent, is het Martin van Rijn wel. De PvdA’er was jaren voorzitter van de raad van bestuur van pensioenuitvoerder PGGM en sinds 2012 is hij staatssecretaris Volksgezondheid, Welzijn en Sport. ‘Pensioenfondsen zullen worden geconfronteerd met een nieuw type vragen van de gepensioneerden.’

Zorg en pensioen raken elkaar meer en meer, omdat ouderen een groter deel van de zorgkosten zelf moeten opbrengen en sommige collectieve voorzieningen worden versoberd.
In dat kader pleit de SER in zijn advies over een toekomstig pensioenstelsel voor meer verbanden tussen pensioen, zorg en wonen. Ook hamert het adviesorgaan erop dat burgers meer eigen verantwoordelijkheid krijgen en de regie naar zich toe moeten trekken.

Het SER-advies sluit aan bij de visie van Van Rijn op de zorg. Ook hij is een groot voorstander van een goede basisvoorziening in combinatie met zaken die de burger zelf kan regelen. ‘De vraag is op welk niveau je kijkt naar een koppeling tussen deze domeinen’, zegt Van Rijn in zijn werkkamer op het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. ‘De koppeling tussen dossiers pensioen, zorg en wonen is er op individueel niveau altijd al. Mensen beslissen net als vóór hun pensionering hoe ze hun inkomen besteden. Een deel gaat naar wonen, boodschappen, energie en vrije tijd. Dat bestedingspatroon verandert naarmate je ouder wordt.’

Van Rijn waarschuwt daarbij voor een te rooskleurig plaatje van het leven van de gepensioneerde.
‘Het beeld dat pensioen op een zonnig strand genieten van je welverdiende rust is, is te eenvoudig en niet realistisch. Ook als je AOW plus aanvullend pensioen hebt, zul je beslissingen moeten nemen over je bestedingen’, aldus de staatssecretaris.

Instellingen zoals Netspar onderzoeken of en in hoeverre deze natuurlijke koppeling op individueel niveau ook op het niveau van instituties gemaakt moet worden.
‘Lange tijd was het ideaal je huis te hebben afbetaald als je met pensioen ging. Nadeel is dat je vermogen dan vast zit in je huis en je misschien wel extra geld wilt besteden aan extra zorgdienstverlening. Om dat mogelijk te maken, zijn nieuwe arrangementen nodig.’

Dit voorbeeld laat volgens Van Rijn zien hoeveel pensioen, zorg en wonen met elkaar zijn vervlochten. ‘In dit geval kunnen banken bijvoorbeeld een oplossing bieden.
Ze kunnen verzilveringsproducten ontwikkelen waarmee je geld uit je huis kunt halen. Banken zullen daar meer op gaan inspelen.’

Grote stappen

De politicus verwacht niet dat er snel grote stappen gezet zullen worden. ‘Zowel in de pensioensector, bij wonen en in de zorg zijn grote hervormingen gaande. Die sectoren hebben hun handenvol aan het bedenken en uitvoeren van deze veranderingen. Ook nog eens verbanden leggen met andere domeinen is op zo’n moment erg complex.’

Volgens Van Rijn zijn sommige koppelingen op individuele schaal al mogelijk in het huidige stelsel. ‘Uit mijn tijd bij PGGM kan ik me herinneren dat lang niet iedereen weet dat pensioenregelingen al een aantal keuzemogelijkheden bieden. Ze zijn veel flexibeler dan veel deelnemers denken. Je kunt binnen bepaalde grenzen zelf bepalen wanneer je met pensioen gaat. Verder heeft de deelnemer vaak keuzevrijheid bij de invulling van het nabestaandenpensioen. Het is goed de bestaande mogelijkheden niet uit het oog te verliezen.’

Van Rijn heeft geen blauwdruk in zijn bureaulade waarop staat hoe pensioenen en zorg meer met elkaar verbonden moeten worden. ‘Het is wel een onderwerp dat regelmatig ter tafel komt in overleg met andere ministeries.’ En in het SER-advies zijn een aantal mogelijkheden verkend en voorzien van kanttekeningen.

Hoewel Van Rijn geen vastomlijnde plannen heeft, kan hij wel een paar contouren en voorwaarden schetsen.
‘Ik verwacht bijvoorbeeld niet dat pensioenfondsen zorg in natura gaan leveren. Zo’n voorziening moet wel heel aantrekkelijk zijn, wil een deelnemer een lagere uitkering inruilen voor zorg in natura.’

De staatssecretaris voorziet wel dat fondsen een rol kunnen spelen door meer flexibiliteit te bieden in de uitkeringsfase. Van Rijn denkt daarbij in eerste instantie aan geld dat nodig is voor lichte zorgkosten zoals huishoudelijke hulp of een aanpassing van de woning.
‘Een fonds kan bijvoorbeeld met een hoog-laag-constructie gepensioneerden in staat stellen bepaalde zorg in te kopen op het moment dat daar behoefte aan is.’
Van Rijn maakt, net als de SER, onderscheid tussen lichte zorgkosten en zware langdurige zorgkosten.
Bij die laatste categorie gaat het om kosten als een oudere niet meer zelfstandig kan wonen en veel

medische hulp nodig heeft. Die zorg valt sinds begin dit jaar onder de Wet langdurige zorg. ‘Dat is een van de drie pijlers van de zorg. Daarnaast heb je de zorg die valt onder de verzekerde lijfgebonden zorg en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) die wordt uitgevoerd door de gemeenten.’

‘Als overheid garanderen we een heel goed basisniveau van zorg voor ouderen. Wie meer service wil, bijvoorbeeld ten aanzien van wonen, kan meer zelf bijdragen. Dat geldt ook voor wonen in een andere setting’, aldus Van Rijn. Ouderen kunnen bijvoorbeeld kiezen voor thuis wonen en meer zorg aan huis, of een zorgvilla.

Volgens Van Rijn spitst het debat over de combinatie zorg en pensioen zich toe op geld opzij zetten voor extra zorgkosten. ‘Het is denkbaar dat je een aparte premie betaalt om te sparen voor die kosten’, zegt Van Rijn. Dit is een idee dat verder moet worden verkend. Daarbij moet worden gekeken naar zaken zoals verplichtstelling en het al dan niet inbouwen in de bestaande pensioenregelingen.’

Het zal naar verwachting van Van Rijn niet eenvoudig zijn zorgsparen en pensioensparen te integreren. ‘Pensioen is meer collectief geregeld terwijl sparen voor zorg meer een individueel karakter heeft.’
Ander punt van aandacht is de overstap van een omslagstelsel naar een stelsel dat deels op kapitaalsbasis wordt gefinancierd. ‘Zorg wordt op omslagbasis gefinancierd. Als een deel op kapitaalsbasis wordt bekostigd, kun je profiteren van beleggingsopbrengsten. De andere kant van de medaille is dat je ook te maken krijgt met beleggingstegenvallers. Verder moet je rekening houden met een lange geleidelijke overgang naar zo´n ander stelsel.’

Beleggen

Niet alleen op het niveau van de deelnemers is er een link tussen pensioen en zorg. Ook kunnen pensioenfondsen als grote institutionele beleggers een rol spelen als investeerder in zorginstellingen. ‘Fondsen kunnen wat scherper kiezen als het gaat om beleggen in Nederland. Uiteraard geldt dat de combinatie rendement en risico aantrekkelijk moet zijn voor het fonds.’
Van Rijn hoopt dat de Nationale Investeringsinstelling (NII) die vorig jaar is opgericht hier vaart achter zet. ‘Veel afzonderlijke projecten zijn te klein voor een pensioenfonds. Als NII dat soort investeringen bundelt en standaardiseert, wordt het voor fondsen makkelijker om geld te beleggen in bijvoorbeeld zorginstellingen.’

Onderzoek van Netspar blijft de komende jaren hard nodig, meent de bewindsman. ‘Er is veel aandacht besteed aan de technische kant van pensioensystemen. Een pensioenstelsel is geen doel op zich. Het stelsel is er voor de deelnemers. De komende tijd is meer onderzoek nodig naar de wensen van die deelnemers en arrangementen die aansluiten bij die behoeften.’

Van Rijn is de eerste om te erkennen dat dit niet eenvoudig zal zijn omdat het moeilijk is een inschatting te maken van de zorgkosten die je in de toekomst moet en wilt betalen. ‘Mensen verdiepen zich daar zelden in. Daar gaat verandering in komen. Het heeft jaren geduurd voordat de pensioensector er in is geslaagd via het nationaal pensioenregister meer inzicht bieden in je pensioen. Ook de zorg wordt transparanter.’

Martin van Rijn

Martin van Rijn (1956) verliet in 2008 Den Haag om voorzitter van de raad van bestuur te worden van PGGM in Zeist. Voor die tijd was Van Rijn, die economie studeerde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, onder meer directeur-generaal Gezondheidszorg bij het ministerie waar hij nu staatssecretaris is. Eerder werkte hij bij de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. In 2012 keerde de PvdA’er terug naar de Haagse politiek om staatssecretaris te worden in het kabinet Rutte II.

Jean Frijns:

‘PENSIOENSTELSEL DREIGT TE BEZWIJKEN ONDER EIGEN COMPLEXITEIT’

Netspar is een steeds prominentere rol gaan spelen in het debat over het pensioenstelsel. Niet alleen door onderzoek te doen, maar ook door partijen bij elkaar te brengen. Het wetenschappelijke instituut moet er wel voor waken zich niet te veel in actuele discussies te storten, waarschuwt Jean Frijns, voorzitter van de raad van toezicht van Netspar.

‘Netspar is er verbazend goed in geslaagd een brede kring van onderzoekers te interesseren voor pensioenen’, constateert voormalig ABP-beleggingsdirecteur Frijns. ‘De indrukwekkende publicatielijst getuigt daarvan. Het is Netspar bovendien gelukt het debat tussen onderzoekers en beleidsmakers te entameren.’

In de Nationale Pensioendialoog die staatssecretaris Klijnsma heeft geïnitieerd, is Netspar niet meer weg te denken. Alle betrokken partijen maken gebruik van onderzoek van leden van Netspar. Zo heeft de SER de persoonlijke pensioenrekening met collectieve risicodeling, ontwikkeld door Lans Bovenberg en Theo Nijman, gekenschetst als een interessante doch onbekende optie.

‘Het is verbazend hoe snel de afgelopen tijd de opinie over het stelsel is gekanteld’, zegt Frijns, die in 2010 voorzitter was van de commissie die waarschuwde voor de financiële kwetsbaarheid van pensioenfondsen.

‘Jaren ging het goed. Deelnemers kregen vier tot vijf keer hun inleg terug. Iedereen vaart wel bij dit systeem, was de gedachte. Er was weinig reden tot klagen.’

Sinds de financiële crisis liggen de kaarten anders. Pensioenen werden gekort en premies stegen scherp. ‘Het besef begon door te dringen dat de winst van de ene groep een verlies voor een andere groep betekent. In de jaren negentig was dat geen discussieonderwerp. Het is bijvoorbeeld niet terug te vinden in de verantwoording die besturen aflegden.’

De verborgen geldstromen van bijvoorbeeld jong naar oud of van laagopgeleid naar hoogopgeleid, waren bij uitstek interessant onderzoeksobjecten voor Netspar. Iedereen wilde weten hoe de vork in de steel zat. ‘Ondanks enorm veel onderzoek lukt het niet al die herverdelingsmechanismes te ontrafelen. We slagen er niet in uit te leggen hoe de lasten en de lusten in het huidige stelsel precies zijn verdeeld.’

Jean Frijns

Frijns wijt dit aan de complexiteit van het stelsel. ‘Pensioen is in de kern niet ingewikkeld. Je spaart voor later. Maar het is wel knap ingewikkeld gemaakt. Zo complex dat zelfs economen en econometristen er niet meer uitkomen. Het huidige systeem implodeert. Het gaat ten gronde aan zijn eigen complexiteit.’

Een ander probleem dat de Commissie Frijns al in 2010 op tafel legde, is de uitholling van de herstelkracht van pensioenfondsen als gevolg van de vergrijzing. ‘We hebben dat het ‘sinking giants syndrome’ genoemd. Als een fonds onder de 80 procent dekkingsgraad komt, heeft het onvoldoende herstelkracht om weer op het gewenste niveau te komen. Door de vergrijzing is bijsturen met de premie niet meer mogelijk. Daardoor is het niet meer vanzelfsprekend dat alles op zijn pootjes terecht komt.’

Deze problemen leiden tot permanente spanningen tussen jong en oud, stelt Frijns. ‘De ouderen denken dat ze moeten inleveren voor pensioen van de jongeren. Die zijn weer bang dat er straks niets meer in de pot zit.’

Gestrand

De vorige poging het stelsel te hervormen is gestrand. Het reële contract dat pensioenfondsen moest bevrijden van de zogeheten beleggingsspagaat is niet verder gekomen dan de tekentafel. ‘Het is fout gegaan omdat de hele overgang op de schouders van pensioenbestuurders is gelegd’, meent de econoom. ‘Die werden opgescheept met de juridische risico’s van het invaren van de oude pensioenrechten in het nieuwe stelsel. Een ander obstakel was dat onvoldoende kon worden uitgelegd dat die overgang zou leiden tot een evenwichtiger belangenverdeling.’

Als gevolg hiervan zitten pensioenfondsen nu opgescheept met strengere regels om de nominale pensioentoezegging te kunnen garanderen. ‘Je kunt zeggen dat het nieuwe Financiële Toetsingskader (FTK) tenminste helderheid biedt. Voor bestuurders is het een baken, maar het kan ook een dwaallicht blijken te zijn.’ Zo is Frijns kritisch over de strengere buffereisen. ‘Die buffers zijn van niemand. Dat is vragen om problemen. Je zult die buffers van tevoren moeten toewijzen aan groepen deelnemers om conflicten te voorkomen.’ Hoewel Frijns op zich voorstander is van duidelijker eigendomsrechten, staat hij niet te juichen bij een systeem met strikt individuele eigendomsrechten. ‘In zo’n nieuw stelsel voelt het individu zich verloren en zal het moeilijk zijn zelfs basisvormen van risicodeling, zoals het overlijdensrisico, te organiseren.’

Technische discussies

Terugkijkend vindt Frijns dat Netspar zich soms heeft laten verleiden zich iets te gedetailleerd te bemoeien met het FTK. ‘Netspar heeft wellicht iets te enthousiast meegedaan aan de zeer technische discussie die ten grondslag ligt aan het nieuwe FTK. We moeten steeds een afweging maken tussen de aandacht voor actuele beleidsvragen en meer fundamenteel onderzoek.

In de toekomst verbreden we ons terrein en gaan we meer onderzoek verrichten dat aansluit bij vragen van pensioenbestuurders. En verder moet meer worden gekeken naar de keuzeproblemen van het individu in deze hardere maatschappij met snel wijzigende verhoudingen op de arbeidsmarkt.’

Frijns merkt dat het denken over een nieuw stelsel bij wetenschappers en beleidsmakers veel enthousiasme en creativiteit losmaakt. ‘Dat is mooi, maar we zullen ook aandacht moeten besteden aan de transitieproblemen. Niet voor niets is de vorige poging tot stelselwijziging daar op stukgelopen.’

Volgens Frijns moeten twee grote transitiehobbels worden genomen: de afschaffing van de doorsneepremie en het invaren van de oude rechten. ‘Ik heb de antwoorden ook niet paraat. Het is een soort boedelscheiding. Hoe die uitpakt, hangt af van allerlei factoren, zoals de rente, de hoogte van de dekkingsgraad en aannames over toekomstige rendementen.’

‘Het is daarbij de vraag in hoeverre je wilt varen op marktprijzen en waarderingen die tot stand komen op financiële marken. We weten allemaal dat die grillig zijn. Verder lijkt het me niet zinnig als elk pensioenbestuur zelf moet uitdokteren hoe het moet. We zullen daar collectieve afspraken over moeten maken. Het betekent in ieder geval een lange transitieperiode. Nog een reden om niet te snel afscheid te nemen van ons collectieve stelsel.’

Doorsneepremie

Vaarwel zeggen tegen de doorsneesystematiek kost naar schatting 100 miljard euro, zo heeft het CPB becijferd. Waar dat bedrag, circa 10 procent dekkingsgraad, vandaan moet komen, kan Frijns, die eerder bij het CPB werkte, niet zeggen. ‘Bij het CPB heb ik geleerd dit soort problemen in stukjes te hakken. Een deel van de oplossing is een hogere AOW.’

Volgens Frijns is een hogere AOW in meerdere opzichten een goed plan. ‘Het is ook een oplossing voor het ‘arme’ deel van de zzp’ers dat nauwelijks pensioen opbouwt. Zo kun je wellicht voorkomen dat er een pensioenplicht voor zelfstandigen moet komen. Een grote groep zelfstandigen zit daar immers niet op te wachten.’

Het andere voordeel van een verhoging van het staatspensioen is dat de verhouding tussen de eerste en tweede pijler verandert. ‘We hebben heel veel kapitaal opgebouwd in de tweede, private pijler. Dat is een groot goed, maar maakt Nederland wel erg kwetsbaar voor de grillen van financiële markten en dat kan leiden tot instabiliteit. Die kwetsbaarheid kun je verminderen door de eerste pijler belangrijker te maken ten koste van de tweede pijler.’

Pensioenbestuurders

Frijns hoopt dat Netspar er de komende jaren in slaagt dichter op de huid van de pensioenbestuurders en -deelnemers te kruipen. ‘De relatie met beleidsmakers in Den Haag en sociale partners is goed. Het contact met pensioenbestuurders mag wel wat intensiever en warmer worden. Onderzoek dat we nu veelal doen, staat soms ver van de dagelijkse praktijk van bestuurders en verzekeraars. Dat betekent dat we meer onderzoek moeten verrichten vanuit het perspectief van de individuele deelnemers en de besturen die een zorgplicht hebben naar hun deelnemers.’

Is er over tien jaar nog wel behoefte aan Netspar? ‘Ik hoop van niet, maar vrees van wel. De wereld van sociale instituties blijft in beweging, *to put it mildly*, zeker in Europa.’ De volgende vraag is of Netspar ook dan nog toegevoegde waarde heeft. ‘Daar kan ik veel stelliger over zijn: absoluut.’

Jean Frijns

De naam van Jean Frijns (1947) klinkt in de pensioensector als wordt verwezen naar de commissie die in 2010 aanbevelingen deed om de beleggingsrisico’s in te perken. Zelf zat de econoom jaren achter het beleggingsstuur bij ABP. Tegenwoordig is Frijns vooral actief als commissaris bij onder meer Delta Lloyd (voorzitter) en Kas Bank (vice-voorzitter). Frijns, die ook bijzonder hoogleraar was aan de VU, is voorzitter van de raad van toezicht van Netspar.

Het CPB is een invloedrijke partij in het pensioendebat. Toch zegt CPB-directeur Laura van Geest niet een bepaalde richting in te willen sturen. ‘Wij verbreden soms de discussies en vragen aandacht voor zaken die onderbelicht blijven.’

CPB ZOEKT MINST KRONKELIGE WEG NAAR NIEUW STELSEL

Met name de CPB-onderzoeken naar de doorsnee-systematiek en de verschillen tussen een collectief en individueel pensioenstelsel hebben veel stof doen opwaaien. Beide rapporten raakten een gevoelige snaar. Het CPB kreeg onder meer het verwijt te veel te vertrouwen op modellen en te veel met een macro-bril naar de wereld te kijken.
Laura van Geest, sinds zomer 2013 directeur van het Haagse instituut, voelt zich niet direct aangesproken. ‘Hoge bomen vangen nu eenmaal veel wind. En gelukkig zijn we niet van borstplaat. Het zou pas erg zijn als onze rapporten ongelezen in een la verdwijnen. Wij laten zien wat de economische voor- en nadelen van bepaalde keuzes zijn. Op grond van die informatie kunnen beleidsbepalers gefundeerde besluiten nemen. Ze kunnen zelfs kiezen voor een variant met economische nadelen, maar daar moeten ze zich dan wel bewust van zijn.’
Het stoort Van Geest niet dat sommige partijen selectief winkelen in de rapporten van het CPB. Zo vinden zowel voor- als tegenstanders van een collectief systeem bij het CPB argumenten voor hun stelling. ‘Het staat iedereen vrij ons onderzoek op zijn eigen wijze te duiden. Wie onze rapporten leest, ziet dat we juist alle voor- en nadelen naast elkaar zetten. De functie van het Centraal Planbureau laat zich beter beschrijven met onze Engelse naam Bureau for Economic Policy Analysis.’
De kritiek dat het CPB te veel vaart op economische modellen die slechts schijnzekerheid geven, vindt Van Geest onterecht. ‘We maken bij onze analyses altijd gevoeligheidsanalyses. We kijken of er hele andere uitkomsten uit zouden komen in andere scenario’s. Als dat niet zo is, kun je spreken van robuuste conclusies. Als het nodig is, geven we aan wat de onzekerheden zijn.’

Van Geest ontkent dat de pensioenonderzoeken die door het CPB worden uitgevoerd ver van de werkelijkheid zouden staan, omdat gebruik wordt gemaakt van een gemiddeld pensioenfonds. ‘Dat fonds is gebaseerd op de fondsen in Nederland. Er zijn natuurlijk fondsen die ervan afwijken, maar de meeste fondsen lijken op ons standaardfonds. Verder kijken we in gevoeligheidsanalyses ook naar groene en grijze fondsen, die veel jongere of juist veel oudere deelnemers hebben.’

Het rapport over de economische verschillen tussen een collectief en een individueel pensioenstelsel ziet Van Geest vooral als een foto van de toestand op een bepaald moment. ‘Wij uiten geen voorkeur voor een bepaald stelsel. Dat wil niet zeggen dat ik thuis op de bank misschien wel zo mijn mening heb naar aanleiding van zo’n rapport. Feiten en analyses worden nu eenmaal beter gehoord dan adviezen en opinies.’

In het kader van het SER-advies over het toekomstig pensioenstelsel is een belangrijk thema de mate waarin beleggingsrisico’s moeten worden gedeeld. Critici van het delen van die risico’s waarschuwen voor onbedoelde inkomensoverdrachten tussen jong en oud.
‘Wij hebben allerlei solidariteitsvormen onderzocht. Risicodeling kan welvaartsvoordelen met zich mee brengen, maar dat gaat ten koste van transparantie. Het is niet zo dat bijvoorbeeld jongeren per definitie veel meer nadelen ondervinden dan ouderen. Bij de laatste stijging van de levensverwachting konden de overdrachten tegen elkaar weggestreept worden.’
Aan de andere kant constateerde het CPB dat de voordelen van een collectief stelsel ten opzichte van een individueel stelsel flink zijn afgenomen. Dat was weer koren op de molen van de tegenstanders.

‘Dat er iets moet veranderen, is duidelijk’, meent Van Geest. ‘Het huidige stelsel sluit steeds minder goed aan bij de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Daardoor brokkelt het draagvlak af. Dat is jammer. Dat is te voorkomen door het stelsel aan te passen aan de dynamiek van de arbeidsmarkt.’
Sommige partijen zoals vakbonden zien de verhoging van de AOW als een manier om het systeem robuuster te maken. Dat leidt bijvoorbeeld tot een hoger inkomen van zzp’ers die nauwelijks pensioen in de tweede pijler hebben opgebouwd. Verder is het mogelijk op deze wijze gedupeerden van de afschaffing van de doorsnee-premie te compenseren.
‘We moeten niet uit het oog verliezen dat Nederland internationaal gezien al een nette eerste pijler heeft. De kans op armoede is veel lager onder gepensioneerden dan onder werkenden. Het is de vraag of je het probleem van zelfstandigen met een matig pensioen op deze manier moet oplossen. Overigens is de verhouding tussen de eerste en de tweede pijler een onderwerp waar we ons dit jaar verder in gaan verdiepen.’

Van Geest pleit ervoor breder naar de tweede pijler te kijken als het gaat om een stelselwijziging. ‘Dat is een van de rollen van Kroonleden in de SER. Wij benaderen onderwerpen op een andere manier dan sociale partners. Denk aan de roep om meer keuzevrijheid. Je kunt meer opties inbouwen in de tweede pijler, maar je kunt de tweede pijler ook kleiner maken. De derde pijler wordt dan vanzelf groter. Binnen die pijler hebben mensen veel keuzevrijheid.’

Laura van Geest

‘Bij veel pensioenplannen is de heikele vraag hoe je van het huidige stelsel geleidelijk overstapt naar het nieuwe systeem.’

Een voordeel van vermindering van de spaarplicht is dat het zo mogelijk wordt een koppeling te leggen met het woondossier. ‘Als burgers minder premie hoeven af te dragen, kunnen ze het geld dat vrijvalt, gebruiken om een huis te kopen. Ik betwijfel of een oplossing binnen de tweede pijler veel zoden aan de dijk zal zetten. Degenen die in het begin van hun loopbaan extra geld nodig hebben om een huis te kopen, zullen niet veel pensioengelden uitgekeerd krijgen. ‘Van Geest vindt het ook de taak van het CPB te wijzen op zaken die onderbelicht blijven. ‘Het valt me op dat veel wordt gedebatteerd over pensioen en zzp’ers, maar dat er weinig aandacht is voor werknemers die geen pensioen opbouwen. Dat is nog een behoorlijke groep, wellicht net zo groot als de groep zzp’ers. Het lijkt me logisch dat dit onderwerp erbij wordt getrokken.’

Bij veel pensioenplannen is de heikele vraag hoe je van het huidige stelsel geleidelijk overstapt naar het nieuwe systeem. ‘Aan zo’n transitie zitten zowel juridische als economische aspecten. Wij concentreren ons op de laatste. Een voorbeeld is het al dan niet omkatten van bestaande rechten naar minder harde rechten.
Dat heeft grote economische gevolgen. Als de rechten niet worden omgezet, blijven ze bijvoorbeeld achter in gesloten pensioenfondsen. Wij onderzoeken wat de minst kronkelige weg is naar een nieuw stelsel.’

Van belang is volgens Van Geest dat een nieuw stelsel niet destabiliserend werkt op de economie. ‘In die zin is de trend naar een vastere premie een verbetering. Die is minder afhankelijk van de rente, die niemand kan voorspellen. Dat maakt het stelsel stabieler.’

De CPB-directeur hoopt dat de aanstaande wijzigingen kunnen rekenen op een groot draagvlak. Ze kan zich niet voorstellen dat het onderwerp pensioen over een paar jaar van haar bureau verdwijnt als eenmaal definitief voor een ander stelsel is gekozen. ‘Het onderwerp inkomen voor ouderen blijft relevant. Het is als stilstaan in een rivier: je staat nooit in hetzelfde water. Zeker als ook wordt gekeken naar het zorgdossier.
We zullen nog steeds onderzoek doen naar pensioenen, maar dat onderzoek zal wel andere accenten krijgen. Denk aan gedragseconomische aspecten van keuzemodellen.’

‘Dat geldt voor ons, maar ook voor Netspar waarmee wij regelmatig optrekken op het terrein van pensioenen’, zegt Van Geest. ‘Dat is te zien aan de onderzoeken die we binnen het Netspar-programma doen en de gemeenschappelijke policy brief van afgelopen najaar. Het CPB vindt het nuttig om kennis uit te wisselen met onderzoekers op universiteiten, maar ook met mensen bij pensioenfondsen. Voor het leren van de ervaringen in andere landen is een internationaal netwerk belangrijk. Netspar biedt hiervoor een goed platform.’

Laura van Geest

Laura van Geest (1962) volgde in augustus 2013 CPB-directeur Coen Teulings op. Ze studeerde economie en bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Ze werkte bij het ministerie van Financiën en enige tijd bij het IMF.
Haar laatste functie bij Financiën was directeur-generaal Rijksbegroting. In haar functie als CPB-directeur is Van Geest Kroonlid van de SER.

Michiel Hietkamp:

‘LIEVER VANDAAG DAN MORGEN DOORSNEEPREMIE AFSCHAFFEN’

Jongeren zijn in korte tijd een serieuze gesprekspartner geworden in de discussie over een toekomstig pensioenstelsel. Michiel Hietkamp, voorzitter CNV Jongeren, was direct betrokken bij die omslag.

Hietkamp (28) vindt de kentering in het denken over de doorsneesystematiek een goed voorbeeld van de grotere inbreng van jongeren. Hij ziet de bijeenkomst van het PensioenLab op 13 februari in 2013 als een kantelpunt.
Het PensioenLab is een denktank die in 2012 is opgericht door jongerenorganisaties van FNV, CNV, MHP met steun van FVP en de PensioenFederatie. Op deze bijeenkomst in Zeist was ook Gerard Riemen, directeur van de Pensioenfederatie, aanwezig.

‘Riemen zei op die vergadering voor het eerst dat de doorsneesystematiek inderdaad nadelige effecten heeft en dat het zinvol is alternatieven te onderzoeken’, zegt Hietkamp. Dat was een doorbraak. De doorsneesystematiek gold in de pensioensector jaren als een heilig huisje dat onder geen beding ter discussie mocht worden gesteld. Als deze systematiek zou sneuvelen, zouden andere pijlers onder het bestel, zoals de verplichtstelling en solidariteit, onderuit worden gehaald.

Hietkamp en andere jonge pensioenexperts waren juist dolblij dat hun lobby tegen de doorsneesystematiek eindelijk vruchten begon af te werpen. ‘Dit onderwerp staat nog steeds hoog op onze agenda. De herverdeling die het gevolg is van de doorsneesystematiek is niet meer van deze tijd. Het is een van de gaten die de afgelopen tijd in het stelsel is geschoten.’

‘Riemen kreeg destijds de halve sector over zich heen. Dat is nog maar twee jaar geleden. Er is veel veranderd in korte tijd.’ Inmiddels is ook de SER om. In het SER-advies over het toekomstig pensioenstelsel staat dat de doorsneeproblematiek aan herziening toe is.
Het belangrijkste adviesorgaan van de regering is er nog niet uit wat de beste manier is om de nadelen van de doorsneesystematiek te ondervangen.

Hietkamp was als SER-lid en via de jongerenzetel in de Stichting van de Arbeid betrokken bij de totstandkoming van het advies. ‘Vanaf het begin was er aandacht voor onze invalshoek. Je zit daar overigens in de eerste plaats als lid van de Stichting van de Arbeid. Dat betekent dat je rekening houdt met evenwichtige belangenverdeling. Ik zit daar minder als vertegenwoordiger van de jongeren.’

Netspar heeft volgens Hietkamp geholpen de discussie over een stelselhervorming op stoom te houden. ‘Zo heeft het advies over de toekomst van collectieve contracten

een denkrichting aangereikt die de discussie stappen verder heeft gebracht. Het mooie is dat Netspar maatschappelijke vraagstukken beantwoordt met denkkracht.'

De voorzitter van CNV Jongeren wil vaart maken. 'Ik zou de doorsneesystematiek liever vandaag dan morgen aanpakken', aldus Hietkamp. 'Elk jaar dat deze systematiek blijft bestaan, vindt er ongewenste herverdeling plaats. Het gaat om 8 procent minder pensioenopbouw. Dat is gemiddeld zo'n 800 euro minder pensioen per jaar. Bovendien worden jongeren harder geraakt door versobering van de pensioenen zolang de doorsneesystematiek bestaat.'

Transitiekosten

In de weerbarstige praktijk zal het waarschijnlijk nog wel enkele jaren duren voor de doorsneesystematiek van de baan is. Ten eerste omdat de transitiekosten aanzienlijk zijn. Dit zijn voornamelijk de kosten die moeten worden opgebracht om de gedupeerden te compenseren. Het CPB schat die kosten op een slordige 100 miljard euro.
'Daar kunnen we niet omheen. We kunnen die rekening niet blijven doorschuiven. Het is duidelijk dat die transitie pijn gaat doen. Die pijn moet eerlijk worden verdeeld. Als het moet, ben ik de boodschapper van dat slechte nieuws. Het heeft geen zin ons als pensioensector te verschuilen achter actuariële berekeningen.'

De tweede reden voor een langdurig traject is dat de discussie over een nieuw stelsel nog lang niet is afgerond. Staatssecretaris Klijnsma heeft al aangekondigd dat ze het te vroeg vindt om een knoop door te hakken over een nieuw pensioenstelsel. Naar verwachting zal een volgend kabinet pas alle knopen doorhakken.
Hietkamp realiseert zich dat de doorsneesystematiek niet van de ene op de andere dag zal verdwijnen.
'Het is wel zaak snel te beginnen met de afbouw van dit systeem. Vergelijk het met de hypotheekrenteaftrek. Die wordt ook geleidelijk afgeschaft. Het zou het beste zijn als sociale partners komen met een voorstel hoe het beste kan worden overgeschakeld op degressieve opbouw.'

Degressieve opbouw, waarbij de premie gelijk blijft en de opbouw daalt naarmate de leeftijd stijgt, is volgens Hietkamp het meest geschikte alternatief voor het huidige systeem. 'Een stijgende premie is geen goed idee', stelt de vakbondsbestuurder. Dat sommige multinationals al werken met zo'n leeftijdsafhankelijke premie vindt Hietkamp geen overtuigend argument.
'Bij Shell is dat mogelijk, maar bij een busbedrijf worden oudere chauffeurs te duur. De werkgever zal dan proberen die ouderen te vervangen door jongere, goedkopere werknemers.'

Betrokkenheid

De opkomst van het PensioenLab heeft aangetoond dat er heus wel jongeren zijn die zich willen verdiepen in pensioenen. 'Toen we begonnen was het niet duidelijk of we wel voldoende geïnteresseerden konden vinden. Dat is geen probleem gebleken. Het kost geen moeite goede mensen te vinden.'

Aan de andere kant is en blijft pensioen voor veel jongeren een ver-van-mijn-bed-show blijkt uit veel onderzoek. 'De bewering dat jongeren geen interesse hebben, is te kort door de bocht. Dat merk je als je in gesprek gaat met jongeren. Zodra je vragen stelt over hoeveel geld iemand denkt nodig hebben op latere leeftijd, blijkt het onderwerp te leven. Het is wel van belang de dialoog aan te gaan. Dat kan op scholen, in bedrijven en via internet.'

'Uit gesprekken met jongeren blijkt dat ze een veel transparanter pensioenstelsel wensen. Ze willen zien hoeveel geld ze na verloop van tijd hebben gespaard. Dat horen we elke keer terug', zegt Hietkamp. 'Als deelnemers kunnen zien hoeveel geld er voor ze is gereserveerd, geeft dat een gevoel van controle. Het maakt het bovendien eenvoudiger zelf iets te doen als dat nodig blijkt.'

Hietkamp is niet bang voor eventuele averechtse gevolgen van meer transparantie. Zo verwacht hij niet dat deelnemers het systeem de rug toekeren als ze zien dat het gespaarde kapitaal in één keer weg is als de deelnemer overlijdt. 'Dit is de consequentie van het delen van het langlevenrisico. Hiermee heeft iedereen een hoger pensioen dus gewoon uitleggen hoe het zit', aldus Hietkamp. 'Dat hoort ook bij transparantie.'

De jongeren eisen verder meer inspraak in de manier waarop hun geld wordt belegd. 'Voor degenen die geen keuze willen maken, moet er een goede standaard-

Michiel Hietkamp

beleggingsmix zijn. Anderen moeten kunnen kiezen uit een defensieve, een neutrale en een offensieve beleggingsmix.'

Met wie de beleggingsrisico's binnen een nieuw stelsel moeten worden gedeeld, is nog niet uitgekristalliseerd.
'Het CPB heeft aangetoond dat risicodeling nog steeds voordelen heeft. Wij zijn er nog niet helemaal uit hoe dat moet worden vormgegeven. Dit is ook een van de onderwerpen die nader zal worden onderzocht naar aanleiding van het SER-advies.'

Voor Netspar een interessante kluif, meent Hietkamp.
'Er moet nog veel onderzoek worden gedaan naar de economische consequenties van allerlei veranderingen aan het pensioenstelsel. De wetenschap kan de maatschappij daarbij een enorme dienst bewijzen. Die kan denkkracht inzetten om meer maatwerk te realiseren.'

Besturen

De jongeren bij de bonden en PensioenLab denken en praten niet alleen over het ideale pensioenstelsel.
Ze willen ook de handen uit de mouwen steken.
Met de kans dat ze vuile handen moeten maken.
'In onze Kweekvijver leiden we jongeren op die zitting willen nemen in verantwoordingsorganen. In de afgelopen tijd zijn al zo'n dertig jongeren doorgestroomd naar een verantwoordingsorgaan.'
In het kader van de vergroting van de diversiteit in pensioenbesturen worden ook jongeren klaargestoomd voor bestuursfuncties. Pensioenbesturen worden immers nog steeds gedomineerd door mannelijke 50-plussers. 'Het gaat lukken meer jongeren in besturen te krijgen. We hebben onlangs twee sollicitatiegesprekken gevoerd met kandidaten. Ik verwacht dat die binnenkort in een bestuur terecht zullen komen.'

Hietkamp verwacht dat er in de toekomst wel minder bestuurders nodig zullen zijn. 'De consolidatie zet voort. Tien is het nieuwe honderd in onze ogen. Het zou ons niet verbazen als er over tien jaar nog maar een stuk of tien grote fondsen zijn. Dat maakt het eenvoudiger om iedereen pensioen te laten sparen. Het is onbegrijpelijk dat zelfstandigen op dit moment niet verplicht sparen. Het gaat er om dat iedereen een goede oude dag krijgt, niet om de vraag of je zzp'er of werknemer bent.
Dat vraagt wel om een minder star stelsel dat meer maatwerk kan leveren. Ons devies is: collectief wanneer het moet, maar individueel waar het kan.'

Michiel Hietkamp

Michiel Hietkamp (1986), geboren in Eelde, studeerde arbeidsrecht en filosofie in Groningen. Sinds juli 2013 is hij voorzitter van CNV Jongeren. Voor die tijd werkte hij onder meer bij de Gemeente Groningen als projectleider. Met het vakbondswerk kwam hij in aanraking via de Nieuwe Top, een initiatief de top van de vakbeweging te vernieuwen.

Gijs van Dijk:

‘PENSIOENSTELSEL MOET VERANDEREN, MAAR WEL COLLECTIEF BLIJVEN’

Pensioen is een kwestie van lange adem. Dat geldt ook voor de aanpassing van het stelsel aan de gewijzigde arbeidsmarkt. FNV-bestuurder Gijs van Dijk wil de tijd nemen, maar ziet ook met lede ogen aan dat sommige werkgevers het pensioenstelsel de rug toe keren.

Gijs van Dijk

FNV-bestuurder Gijs van Dijk vliegt van vergadering naar ingelast overleg en is ondertussen in de weer met zijn verhuizing van Amsterdam naar Texel. Die hectiek wil hij niet zien in de zoektocht naar een houdbaar pensioenstelsel. ‘Laten we vooral rustig verkennen welk stelsel het beste pensioenresultaat geeft’, zegt Van Dijk. ‘Haast is niet nodig. Bij de verandering van het stelsel mag je niet over één nacht ijs gaan.’

Bij zijn aantreden als bestuurder in 2013 trof Van Dijk een verdeelde vakcentrale aan. De interne ruzie bij FNV over pensioenen had diepe sporen achtergelaten. De vakbond was verdeeld tot op het bot. De voorstanders van het Pensioenakkoord waren gestrand op het verzet van fervente tegenstanders. Die groep had de invoering van een reëel pensioen getorpedeerd met een succesvolle campagne tegen het ‘casinopensioen’.

‘Mijn eerste doel was dat we binnen de vakbeweging weer normaal konden praten over pensioenen’, aldus Van Dijk. ‘Het is een onderwerp dat veel emoties oproept. We zijn vorig jaar gewoon gaan praten met de achterban over pensioenen. Niet met een vooropgezet plan. We hebben open vragen gesteld en kaderleden betrokken bij deze gesprekken.’

De antwoorden op die vragen plus de resultaten van enquêtes onder leden zijn gebruikt om een nieuwe pensioenvisie te formuleren. Die visie is vorig jaar oktober gepresenteerd en was eveneens de inbreng van FNV bij de Nationale Pensioendialoog.

‘Iedereen is het over eens dat een geïndexeerd pensioen een goed pensioen is. Dat is eenvoudig. Het wordt complex zodra je moet uitleggen welk stelsel de grootste kans biedt op zo’n pensioen’, stelt Van Dijk.

De FNV-leden hebben een sterke voorkeur voor een collectief stelsel. Ook hechten ze aan risicodeling. Maar er zijn ook grenzen aan collectiviteit en solidariteit. ‘Overal kregen we te horen dat deelnemers willen zien hoeveel geld ze hebben gespaard. Pensioenfondsen moeten deelnemers duidelijk maken hoeveel geld er in de pensioenpot is gereserveerd voor hen.’

Verder is FNV ervan overtuigd dat delen van kosten en risico’s in een verplicht en collectief pensioenstelsel per saldo grote voordelen oplevert. ‘Denk aan lage kosten, een beter rendement en daardoor een beter pensioen voor de deelnemers’, zegt Van Dijk.

Ander onderwerp dat Van Dijk steeds ziet terugkeren, is de roep om meer zeggenschap over het beleggingsbeleid. ‘Keer op keer zeggen deelnemers dat ze willen weten wat er met hun geld gebeurt. Pensioenfondsen zijn al goed op weg naar maatschappelijk-verantwoord beleid. Zo verwoorden ze steeds vaker op aandeelhoudersvergaderingen hun bezwaren tegen exorbitante beloningen van topbestuurders. Ook letten ze sterker op sociaal beleid en op milieu. Het kan natuurlijk altijd beter en daar blijven we op inzetten.’

Volgens Van Dijk is een belangrijk winstpunt in de huidige discussie over de toekomst van het pensioenstelsel dat wordt gezocht naar het stelsel met de beste uitkomst en dat past bij de dynamiek op de arbeidsmarkt. ‘Eerst werd vaak geredeneerd vanuit een bepaald stelsel. Dat leidt niet tot een open discussie. Alle partijen zitten dan vast aan een uitkerings- of een beschikbare premiestelsel.’

Van Dijk is tevreden met het advies van de SER. Hij noemt het geen verdeeld advies. ‘In het SER-advies worden vier varianten van het pensioenstelsel besproken. Er was domweg te weinig tijd om de resultaten van alle varianten door te rekenen.’

De inventarisatie van vier varianten past volgens Van Dijk goed in de rustiger aanpak van het pensioendossier. ‘We hebben de tijd. Staatssecretaris Klijnsma komt dit voorjaar met een hoofdlijnennotitie. Daarin staan de bouwstenen waar een volgend kabinet mee aan de slag kan. Voor die tijd kunnen we de variant met persoonlijke pensioenrekeningen verder onderzoeken.’

Hoewel Van Dijk geen overhaaste beslissingen wil nemen, is het ook niet zo dat er helemaal geen tijdsdruk is. ‘Sommige bedrijven stappen over op geheel individuele regelingen. Dat is een slechte zaak. Als ondernemingen het collectieve stelsel verlaten, is dat onomkeerbaar. In die zin staat er wel druk op om knopen door te hakken.’

Van Dijk kijkt met een goed gevoel terug op de gesprekken in de SER. ‘In het begin was er verschil van mening over pensioen als arbeidsvoorwaarde. De werkgevers wilden aanvankelijk minder te maken hebben met pensioenen. Dat is bijgedraaid. De SER onderschrijft dat pensioen een arbeidsvoorwaarde is.’

Vier modellen

De SER heeft vier mogelijke modellen geschetst. Model 1 kent een nominale en een reële variant. Dit model lijkt nog het meeste op het huidige stelsel. Model 2 is een nationale basisregeling. Model 3 een puur individueel stelsel. De werkgever betaalt een premie. Verder is het aan de werknemer dat geld onder te brengen bij een pensioenuitvoerder.
Model 4 ten slotte is geënt op de ideeën van Lans Bovenberg en Theo Nijman. Deelnemers bouwen individueel pensioen op, maar delen bijvoorbeeld

langlevenrisico en bepaalde beleggingsrisico's met elkaar. 'Deze variant is interessant, maar er is nog veel onbekend over dit model. Dat gaat de SER verder verkennen. Netspar zal een deel van dat onderzoekswerk moeten verrichten.'

Bij de modellen 1 en 2, beide uitkeringsovereenkomsten, speelt de controversiële doorsneesystematiek. 'We zien ook dat er nadelen kleven aan de doorsneepremie. Maar we trekken niet de conclusie dat de doorsneepremie moet worden afgeschaft. Iedereen die roept dat iets helemaal anders moet, heeft de plicht te laten zien hoe dat moet gebeuren. Het is te makkelijk om alleen te zeggen dat de doorsneepremie weg moet.'
Van Dijk realiseert zich dat de doorsneesystematiek verweven is met het huidige pensioenstelsel.
'Voor sommige voorgestelde veranderingen is de doorsneesystematiek een showstopper. Denk aan meer keuzevrijheid. Een oplossing is degressieve opbouw, maar je blijft zitten met het transitieprobleem.'

Een apart hoofdstuk vormen zzp'ers. 'De eerste constatering is dat dé zzp'er niet bestaat. Sommige zelfstandigen zijn in staat om voor zichzelf te zorgen, maar er is een groep aan de onderkant van de arbeidsmarkt die vrijwel niets opbouwt. Daar moet iets voor gebeuren. Aan de andere kant zijn veel zzp'ers tegen verplichte deelname aan een pensioenregeling. We zijn er nog niet uit of je zzp'ers moet verleiden of dwingen om mee te doen aan een basisregeling.'
Op dit punt heeft de SER evenmin een eenduidig advies uitgebracht. 'Dat was ook niet mogelijk omdat we nog wachten op het IBA-rapport over zzp'ers. In dat onderzoek wordt breder gekeken naar de positie van zelfstandigen. Het gaat niet alleen over pensioen, maar ook over arbeidsongeschiktheid en werkloosheid. Het is beter dit onderwerp in samenhang te zien. Pensioen is slechts één van de issues.'

De FNV-bestuurder vindt dat de politiek niet nogmaals met een incompleet voorstel kan komen. 'Bij de invoering van het Pensioenakkoord waren een paar zinnen gewijd aan de invaarproblematiek. Dat zouden pensioenfondsen wel even oplossen. Uiteindelijk is de hele invoering van een reëel pensioen hier op stukgelopen.'

'Er zijn nog veel zaken die verder moeten worden verkend. Denk aan de beste manier om beleggingsrisico's te delen. Daarbij is het de vraag wat een passende solidariteitskring is. Daarom is het zo belangrijk dat de pensioensector Netspar als wetenschappelijk instituut heeft. De belangen zijn groot en dan wil je beslissingen nemen op grond van onafhankelijk onderzoek.'
Van Dijk durft niet te zeggen hoe het pensioenstelsel er over tien jaar uitziet. 'Wat ik wel weet, is dat het belang van goede pensioenen verder reikt dan een voldoende inkomen voor ouderen. Voor de Nederlandse economie in de toekomst is het ook van belang dat er een grote groep koopkrachtige gepensioneerden is. Een houdbaar pensioenstelsel is daarvoor een voorwaarde.'

Gijs van Dijk

Gijs van Dijk (1980), voormalig vicevoorzitter van de Landelijke Studenten Vakbond, zit sinds 2013 in het dagelijks bestuur van vakcentrale FNV. Van Dijk, die sociologie studeerde aan de UvA, werkte eerder bij de HBO Raad en de Algemene Onderwijsbond. In zijn portefeuille zitten behalve pensioen, ook de zorg en volksverzekeringen. Sinds 1 november 2014 is Gijs van Dijk lid van de raad van toezicht van Netspar.

Gerard Rutten

Gerard Rutten:
'WE ZIJN HARD OP RISICODEKKING EN STIMULEREN VERMOGENSOPBOUW'

Werkgevers zien pensioen als een belangrijke arbeidsvoorwaarde. Maar ze vinden wel dat het pensioen moet worden aangepast aan de enorme variëteit aan arbeidsvormen. 'We moeten tempo maken. Het huidige toezichtskader wordt knellend', aldus Gerard Rutten, directeur van DSM Pension Services.

Als directeur van de eigen pensioenorganisatie van DSM en bestuurslid van de Pensioenfederatie staat Rutten midden in het pensioendebat. Hij heeft te maken met de invoering van nieuwe regels zoals het Financieel Toetsingskader (FTK) en verdiept zich bij de Pensioenfederatie in de toekomst van het stelsel.

'De veranderingen op de arbeidsmarkt en de roep om heldere eigendomsrechten zijn de belangrijkste redenen om het pensioenstelsel te wijzigen', zegt Rutten. 'We zien de opkomst van steeds meer verschillende arbeidsvormen. Werkenden wisselen vaker van rol. De ene keer zijn ze zelfstandige en een paar jaar later weer werknemer.

Dat merken we ook als werkgever. Al die arbeidsvormen worden fiscaal anders behandeld. Het is een vorm van ongelijke behandeling. Daar moet meer lijn in komen. Een arbeidsvormneutraal fiscaal kader zou een uitkomst zijn.'

Het pensioen moet volgens Rutten passen bij alle fases van de levensloop. 'Er moet erkenning komen voor de grotere diversiteit. Pensioen is immers een maatschappelijk dienstbaar product.'

Volgens Rutten is het niet de intentie van werkgevers pensioenen steeds meer op een afstand te plaatsen. 'Werkgevers willen niet hun rug naar de werkenden keren. Ze willen een eigentijdse invulling geven aan partnership. Daar past ook de arbeidsvoorwaarde pensioen bij. In zijn algemeenheid kun je zeggen dat we hard zijn op de risicodekking en vermogensopbouw stimuleren.'

Als voorbeeld van die betrokkenheid van werkgevers wijst Rutten op de manier waarop sommige ondernemingen omspringen met de aftopping van pensioenen vanaf een ton. Boven dat bedrag kan de pensioenpremie niet langer worden afgetrokken van het belastbaar inkomen. Wel is het mogelijk deel te nemen aan een aparte nettoregeling voor werknemers die meer dan een ton verdienen. 'Bij DSM hebben we een nettoregeling voor deze groep in het leven geroepen.
Ook andere werkgevers regelen een aantal zaken voor hun werknemers. Nettopensioen is nog een klein product voor een kleine groep, maar het is denkbaar dat dit product in de toekomst voor een grotere groep aantrekkelijk wordt.'

'Bij dat nettopensioen zie je de combinatie risicodekking en sparen. De dekking van het nabestaandenpensioen is standaard geregeld. Daarnaast worden werknemers gestimuleerd geld voor later opzij te zetten.'

Tempo

Volgens Rutten is het van belang dat tempo wordt gemaakt bij de hervorming van het pensioenstelsel. 'Het nieuwe FTK gaat op den duur knellen. Als de rente laag blijft, stijgt de kostendekkende premie. Het is de vraag of het huidige stelsel bestand is tegen langdurig lage rente. In die zin zou ik wat meer sense of urgency willen zien.'

Rutten hoopt dat alle partijen het gaandeweg eens worden over het pensioenstelsel dat het beste past bij Nederland. 'Als er een paar stippen op de horizon staan waar we naar toe willen, kunnen we verder gaan met het uitwerken van de details.'

Volgens Rutten, die van oorsprong wiskundige is, zijn partijen het nog niet eens over de contouren van een nieuw stelsel. De denkrichting van de SER (persoonlijke pensioenrekeningen met collectieve risicodeling) vindt Rutten een interessante optie die nader moet worden onderzocht.

'De gevolgen voor bepaalde generaties van bijvoorbeeld het afschaffen van de doorsneesystematiek zijn nog niet duidelijk. Er moet nog veel worden gerekend, verkend en geanalyseerd. Dat is bij uitstek een taak voor Netspar. We moeten wel erkennen dat niet alles in cijfers te vangen is. Je kunt een probleem ook stuk rekenen.'

Het draait bij Netspar niet enkel om rekenkracht, meent Rutten. 'Netspar heeft in de pensioensector een status aparte. Met vernieuwende zienswijzen geeft dit instituut ook richting aan de modernisering van het product pensioen. Het vervult op die wijze een gidsfunctie.'

'Netspar heeft in de pensioensector een status aparte. Met vernieuwende zienswijzen geeft dit instituut ook richting aan de modernisering van het product pensioen.'

Rutten verwacht dat het doorrekenen en verkennen van de verschillende opties helpt om te komen tot een doel waarin sociale partners, politici en toezichthouders zich kunnen vinden. 'Als we allerlei opties onderzoeken, is het besluit dat uiteindelijk wordt genomen meer doorleefd. Als dan de rijen worden gesloten, kunnen we veel krachtiger toewerken naar een nieuw stelsel.'

De DSM-man waarschuwt dat bij grote veranderingen de Europese context niet uit het oog mag worden verloren. 'We hebben te maken met Europese wetgeving. Daarnaast zien we dat werknemers zich meer richten op de Europese arbeidsmarkt. Die dimensies mis ik wel eens in discussies over het pensioenstelsel. Met name voor multinationals is die invalshoek van belang.'

Indexeren

Een van de zaken die Rutten ter discussie stelt, is de wijze waarop indexatie wordt toegepast.
'Fondsen hechten veel waarde aan het jaarlijks indexeren van de pensioenen van iedereen. Ik vraag me af of dat voor iedereen wel zo belangrijk is. Voor jongeren is dat zeker van belang, maar een 80-plusser vindt het belangrijker dat zijn pensioen niet wordt gekort. Op dat punt kunnen we meer differentiëren.'

Een ander aandachtspunt is de wijze waarop pensioen wordt opgebouwd. 'Het huidige stelsel is erg gericht op de uitkering. Ik kan me voorstellen dat pensioen meer de vorm krijgt van een kapitaalaanspraak. Dat is voor de deelnemers duidelijker en de eigendomsrechten zijn helder. Op den duur kan die kapitaalaanspraak worden omgezet naar een uitkering.'

Ook in de uitkeringsfase pleit Rutten voor een pensioen dat is geijkt op de levensfase. 'In de huidige regelingen ontvangt de partner een pensioen van bijvoorbeeld 70 procent van het pensioen als de gepensioneerde overlijdt. Het is ook denkbaar dat de uitkering naar 70 procent daalt als de partner overlijdt. Het huishouden verandert dan van een twee- naar een eenpersoonshuishouden.'

Rutten is er huiverig voor veel dwarsverbanden te leggen tussen pensioen, zorg en wonen. 'Dat soort verbanden dreigt de complexiteit van het stelsel te verhogen. Daar moeten we voor waken.'

Ook bij de introductie van meer keuzevrijheid pleit Rutten voor maatvoering. 'Keuzevrijheid klinkt natuurlijk sympathiek. Maar we moeten wel uitkijken dat we inlegdiscipline, de belangrijkste pijler onder het stelsel, niet ondermijnen door de mogelijkheid te bieden veel minder in te leggen. Juist jongeren moeten premie blijven inleggen omdat hun geld nog lang kan renderen.'

Rutten verwijst naar de ervaringen van zijn zoon. Die is midden vorig jaar afgestudeerd als civiel ingenieur waterbouw. Onlangs is hij gestart als trainee bij Heijmans. 'Hij heeft geen vaste baan! Ik kan hem goed uitleggen dat geld opzij leggen voor later nodig is. Maar pensioen vindt hij nog ver weg. Sparen voor een startkapitaal voor een huis of een eigen bedrijf begrijpt hij veel beter.'

Gerard Rutten

Gerard Rutten (1958) is opgeleid tot wiskundig ingenieur. Na een loopbaan binnen DSM is hij directeur geworden van DSM Pension Services (DSM), de uitvoeringsorganisatie van het DSM Pensioenfonds. Rutten is bestuurslid van de Pensioenfederatie en lid van de Werkgroep Pensioenen binnen de Stichting van de Arbeid. Binnen Netspar is hij lid van de Partner Research Council.

Netspar-track:

Gijs Vereijken

‘JE HEBT EEN UNIEKE MOGELIJKHEID OM TE NETWERKEN’

Gijs Vereijken is net afgestudeerd in de Netspar-track binnen zijn master Economics aan Tilburg University. Hij studeerde af bij PGGM en Rabobank op het onderwerp *Balance sheet alliances between Dutch banks and pension funds*. Gijs reist momenteel door China, omdat hij nog niet precies wist wat hij wilde gaan doen na zijn studie.

China is een heel interessant land, ook gezien de vergrijzingsproblematiek. Waarom heb je voor dat land als reisdoel gekozen?
‘Dat is niet geheel toevallig inderdaad’, lacht Gijs. ‘Tijdens mijn masteropleiding heb ik een paper geschreven over het Chinese pensioenstelsel, wat mijn interesse voor het land getriggerd heeft. Een belangrijke bevinding was dat een enorm aantal mensen buiten de dekking van het pensioenstelsel valt. Gedurende mijn reis is het me ook opgevallen dat veel ouderen in armoede leven of nog moeten werken op een hoge leeftijd om rond te kunnen komen.’
Gijs ontmoette veel andere backpackers (waaronder economen) van over de hele wereld. Hij is erachter gekomen dat het Nederlandse pensioenstelsel niet voor niets het 3e beste van de wereld is: ‘Dit heeft mijn mening over Nederlandse pensioensysteem in een wat breder perspectief geplaatst. Alhoewel ik nog steeds denk dat we het moeten hervormen.’

Zijn voornaamste conclusie luidde dat het voor pensioenfondsen, in de huidige marktomstandigheden, erg aantrekkelijk is om te investeren in door banken verstrekte hypotheken.

Hoe gaat het pensioenstelsel zich ontwikkelen de komende tien jaar, denk je?
‘Ik denk dat het Nederlandse pensioenstelsel van collectieve pensioenregelingen verschuift naar meer individuele pensioenregelingen. Doordat de arbeidsmarkt steeds flexibeler wordt, is er vanuit de maatschappij behoefte aan meer flexibele en transparantere pensioenregelingen. Dus in tegenstelling tot het collectieve beschikbare-uitkeringssysteem, wat in het verleden de meest gangbare pensioenregeling was, denk ik dat we steeds meer de kant op gaan van individuele beschikbare-premiesystemen.’ Gijs geeft nog een argument voor deze verandering: ‘In het huidige systeem vindt waardeoverdracht plaats van jong naar oud. Dat is in mijn ogen niet uit te leggen aan mijn generatie.’

Wat heb je voor je gevoel extra geleerd tijdens de Netspar-track, wat je met puur je Master Economics niet had gehad?
Dat is niet alleen academisch, zo blijkt. ‘Ik heb veel over pensioenen geleerd, zowel op academisch als op praktisch gebied. Door de company visits en de mogelijkheid tot het schrijven van een scriptie bij een van Netspar’s partners, zie je echt hoe het er in de praktijk aan toe gaat en heb je natuurlijk ook een unieke mogelijkheid om te netwerken.’ Gijs verrichtte voor zijn scriptie onderzoek naar een mogelijke win-win-samenwerking tussen pensioenfondsen en de bancaire sector. Zijn voornaamste conclusie luidde dat het voor pensioenfondsen, in de huidige marktomstandigheden, erg aantrekkelijk is om te investeren in door banken verstrekte hypotheken. Enerzijds behoudt de bank zijn klantrelaties en realiseert balansverkorting en anderzijds krijgen pensioenfondsen een optimaler beleggingsrendement. ‘Het kan voordelig zijn om als pensioenfonds in samenwerking met banken liquiditeitspremies te bemachtigen, omdat pensioenfondsen gebruik kunnen maken van de screeningskwaliteiten van banken en zo toegang krijgen tot een asset-categorie met hele aantrekkelijke risico-rendement-karakteristieken. In de praktijk zie je al een toenemende activiteit van transacties tussen banken en pensioenfondsen. Een goed voorbeeld hiervan is de transactie tussen Pfzw en Rabobank waarin Pfzw een gedeelte van het risico van een leningportefeuille van de Rabobank overneemt.’

Je reis door China heeft je vast weer wat meer inzichten gegeven. Wat ga je doen als je weer in Nederland bent?
Serieus: ‘Dat heeft me zeker veel geleerd en mijn horizon verbreed. Het zoeken van een baan heb ik uitgesteld tot na mijn reis. Ik wil gaan werken in de pensioensector. Doordat de sector in mijn ogen een grote verandering door zal gaan maken de komende jaren, lijkt het me een enorme uitdaging om hier mijn steentje aan bij te dragen. De instroom van meer jonge mensen in de pensioensector is volgens mij noodzakelijk om het pensioenstelsel in Nederland toekomstbestendig, generatieneutraal en flexibeler te maken.’

RECENT GEPUBLICEERDE PAPERS

Deze pagina geeft de onlangs verschenen papers uit de Netspar-series weer. Netspar kent Industry Papers (gericht op de praktijk) en Academic Papers.
Meer papers en alle pdf-versies zijn te vinden op onze website www.netspar.nl.

Industry Paper Serie

Netspar Brief is bedoeld om onderzoeksresultaten gerichter voor het voetlicht te brengen onder een brede kring van pensioenprofessionals, beleidsmakers en wetenschappers. Daarmee worden bouwstenen aangereikt voor een goed geïnformeerd Nederlands pensioendebat. In dit nieuwe medium wordt onderzoek op het gebied van pensioen en vergrijzing samengevat en staan analyse en duiding centraal.

Pensioen in discussie; risicodeling moeilijker/keuze binnen grenzen
Bonenkamp, Jan, Ewijk, Casper van, Lever, Marcel en Roel Mehlkopf
Netspar Brief 01 – Herfst 2014

Panel Papers zijn een begrijpelijke samenvatting van de steeds groeiende wetenschappelijke literatuur over de gevolgen van de vergrijzing, en ondersteunen daarnaast een betere wetenschappelijke onderbouwing van het beleidsadvies. Ze proberen een overzicht van het nieuwste en meest relevante onderzoek te bieden, dit uit te leggen in niet-technische bewoordingen en een overzicht van de gevolgen voor het beleid te bieden aan Netspar-partners. Panel Papers worden tweemaal per jaar ter discussie gesteld op een evenement. Vertegenwoordigers van academische en private sector partners, evenals internationale academici, fungeren als discussianten. De Panel Papers op de Netspar-website gepubliceerd, en verschijnen daarnaast ook gedrukt. Vanaf april 2015 krijgen de Panel Papers een nieuwe naam binnen de Industry Paper Serie: Survey Papers.

2014
Employability and the labour market for older workers in the Netherlands
Euwals, Rob, Stefan Boeters, Nicole Bosch, Anja Deelen en Bas ter Weel
Panel Paper 43 – November 2014
Project: Multi-pillar pension schemes and macroeconomic performance

NEA (Netspar Economic Advice) Papers beschrijven en motiveren de positie van de auteur op een beleidsrelevant onderwerp. Hoewel Netspar als zodanig onpartijdig is, hebben individuele Netspar-onderzoekers een persoonlijke mening die zij ook uiten, zowel binnen als buiten het Netspar-netwerk. Netspar bied eenvoudig een forum voor diepgaande discussie. De auteurs presenteren de NEA Papers op evenementen. NEA Papers worden op de Netspar-website gepubliceerd, en verschijnen daarnaast ook gedrukt. Vanaf april 2015 krijgen de NEA Papers een nieuwe naam binnen de Industry Paper Serie: Opinion Papers.

2015
De dubbelhartige pensioendeelnemer. Over vertrouwen, keuzevrijheid en keuzes in pensioenopbouw
Dalen, Harry van en Kène Henkens
NEA Paper 58 – January 2015

2014
Een pensioenregeling voor zelfstandigen: De voor- en nadelen van opt-in
Mastrogiacomo, Mauro, Rik Dillingh en Klaas Bangma
NEA paper 57 – November 2014
Project: Second and a half pillar for the self-employed?
Persoonlijke pensioenrekeningen met risicodeling
Bovenberg, Lans en Theo Nijman
NEA paper 56 – October 2014
Innovaties in wonen, arbeid, pensioen en de rol van pensioenfondsen
Koedijk, Kees en Alfred Slager
NEA Paper 55 – September 2014

Design Papers bespreken het ontwerp van een component van een pensioenstelsel of pensioenproduct. Een Netspar Design Paper analyseert de doelstelling van een component en de mogelijkheden om de werking ervan te verbeteren. Een Netspar Design Paper is goed toegankelijk voor specialisten in de sector die verantwoordelijk zijn voor het ontwerp van de betreffende component. Design Papers worden door Netspar uitgegeven, zowel digitaal via de website, als gedrukt.

2015
Purchasing an annuity: Now or later? The role of interest rates
Markwat, Thijs, Roderick Molenaar en Juan Carlos Rodriguez
Design Paper 36 – February 2015
Beëindiging van de doorsneesystematiek. Juridisch navigeren naar alternatieven
Boeijen, Dick, Mark Heemskerk en René Maatman
Design Paper 35 – January 2015

2014
Intergenerational risk trading
Cui, Jiajia en Eduard Ponds
Design Paper 34 – December 2014
Project: Reconciling short term risks
Het algemeen pensioenfonds en de taakafbakening
Witte, Ivor
Design Paper 33 – November 2014
Habit formation: Implications for pension plans
Jong, Frank de en Yang Zhou
Design Paper 32 – November 2014
Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg
Knoef, Marike, Arjen Hussem, Arjan Soede en Jochem de Bresser
Design Paper 31 – September 2014
Verzekeraar en het reële pensioencontract. In hoeverre is een reëel pensioencontract uitvoerbaar door verzekeraars?
Brink, Jolanda van den, Erik Lutjens en Ivor Witte
Design Paper 30 – September 2014
EIOPA: bevoegdheden en rechtsbescherming
Witte, Ivor
Design Paper 28 – February 2014
De doorsneesystematiek in aanvullende pensioenregelingen: Effecten, alternatieven en transitiepaden
Bonenkamp, Jan, Ryanne Cox en Marcel Lever
Design Paper 27 – February 2014
Project: Multi-pillar pension schemes and macroeconomic performance
Illiquiditeit voor pensioenfondsen en verzekeraars. Rendement versus risico
Driessen, Joost
Design Paper 26 – February 2014

Academic Paper Serie

Discussion Papers worden geproduceerd door alle Netspar onderzoekers en Ph.D. studenten die betrokken zijn bij een of meer Netspar onderzoeksprogramma's of thema's. Een DP is gericht op publicatie in belangrijke wetenschappelijke tijdschriften. Het is meestal de output van een onderzoeksvoorstel gefinancierd door Netspar. De DP's worden besproken tijdens de Netspar-activiteiten en worden digitaal met een managementsamenvatting gepubliceerd op onze website en SSRN.

2015
Single again? Saving patterns when widowhood occurs
Rossi, Mariacristina en Eva Sierminska
DP 02/2015-004
Family pension benefits and maternal employment: Evidence from Germany
Thiemann, Andreas
DP 01/2015-003
Pricing and hedging in incomplete markets with model ambiguity
Balter, Anne en Antoon Pelsser
DP 01/2015-002
Project: Robust models for supervision
Point of no return: How do financial resources affect the timing of retirement after a job separation
Rutledge, Matthew
DP 01/2015-001

2014
The choice of sample size for mortality forecasting: A Bayesian learning approach
Li, Hong, Anja De Waegenaere en Bertrand Melenberg
DP 11/2014-072
Project: Risk management in funded pension systems
Keuzemogelijkheden binnen en tussen pensioenregelingen: Niet voor elk wat wils
Delsen, Lei
DP 12/2014-071

A financial market model for the Netherlands
Draper, Nick
DP 03/2014-070
Social status and personality traits
Bucciol, Alessandro, Barbara Cavasso en Luca Zarri
DP 12/2014-069
Return expectations and risk aversion heterogeneity in household portfolios
Bucciol, Alessandro, Raffaele Miniaci en Sergio Pastorello
DP 12/2014-068
Cumulative prospect theory and the variance premium
Baele, Lieven, Joost Driessen, Londono Juan en Oliver Spalt
DP 12/2014-067
Project: Robust models for supervision
The missing piece of the puzzle: Liquidity premiums in inflation-indexed markets
Driessen, Joost, Theo Nijman en Zorka Simon
DP 02/2014-066
Project: Robust models for supervision
What does a term structure model imply about very long-term discount rates?
Balter, Anne, Antoon Pelsser en Peter Schotman
DP 02/2014-065
Project: Robust models for supervision
Robust hedging in incomplete markets
Shen, Sally, Antoon Pelsser en Peter Schotman
DP 08/2014-064
Project: Robust models for supervision
Robust long-term interest rate risk hedging in incomplete bond markets
Shen, Sally, Antoon Pelsser en Peter Schotman
DP 08/2014-063
Project: Robust models for supervision
Consumption behavior, annuity income and mortality risk of the elderly
Kutlu-Koc, Vesile, Rob Alessie en Adriaan Kalwij
DP 12/2014-062
Project: Pension savings and consumption needs of current and future retirees
Decomposing the utility of complex alternatives from mental representations of decisions
Dellaert, Benedict, Theo Arentze, Oliver Horeni en Harry Timmermans
DP 12/2014-061
Project: Interactive pension communication and decision making

Heuristic decision making in network linking
Harmsen - Van Hout, Marjolein, Benedict Dellaert en Jean-Jacques Herings
DP 12/2014-060
Project: Interactive pension communication and decision making
Training access, reciprocity and expected retirement age
Montizaan, Raymond, Andries de Grip en Didier Fouarge
DP 12/2014-059
Project: Retirement, HR and worker behavior
Where are the retirement savings of self-employed? An analysis of 'unconventional' retirement accounts
Mastrogiacomo, Mauro en Rob Alessie
DP 12/2014-058
What drives the association between health and portfolio choice?
Kronenberg, Christoph, Hans van Kippersluis en Kirsten Rohde
DP 11/2014-057
The effect of declining house prices on household savings. A theoretical and empirical study of the Dutch case
Suari Andreu, Eduard
DP 12/2014-056
The dividend term structure
Kragt, Jac., Frank de Jong en Joost Driessen
DP 11/2014-055
Does regulation matter? Riskiness and procyclicality in pension asset allocation
Boon, Ling-Ni, Marie Brière en Sandra Rigot
DP 12/2014-054
New evidence on the risk of requiring long-term care
Friedberg, Leora, Wenliang Hou, Wei Sun, Anthony Webb en Zhenyu Li
DP 11/2014-053
Joint retirement in Europe
Honoré, Bo en Aureo de Paula
DP 10/2014-052
Divorcing upon retirement
Stancanelli, Elena
DP 09/2014-051
Spousal retirement and hours outcomes
Stancanelli, Elena
DP 11/2014-050
The retirement-consumption puzzle and unretirement
Kutlu-Koc, Vesile
DP 11/2014-049
Project: Pensions, savings and retirement decisions II

Consumption and portfolio choice under loss aversion and endogenous updating of the reference level
Bilsen, Servaas van, Roger Laeven en Theo Nijman
DP 11/2014-048
Optimal asymmetric taxation in a two/sector model with population ageing
Fedotenkov, Igor
DP 10/2014-047
Can the Dutch meet their own retirement expenditure goals?
Bresser, Jochem de en Marike Knoef
DP 10/2014-046
Project: Pension savings and consumption needs of current and future retirees
Collective versus individual pension schemes: A welfare-theoretical perspective
Westerhout, Ed, Jan Bonenkamp en Peter Broer
DP 10/2014-045
Early retirement across Europe. Does non-standard employment increase participation of older workers
Been, Jim en Olaf van Vliet
DP 10/2014-044
Measurement error in subjective expectations and the empirical content of economic models
Drerup, Tilman, Benjamin Enke en Hans-Martin von Gaudecker
DP 10/2014-043
Life in shackles? The quantitative implications of reforming the educational loan system
Heijdra, Ben, Fabian Kindermann and Laurie Reijnders
DP 10/2014-042

The financial crisis and consumers' income and pension expectations
Bissonnette, Luc en Arthur van Soest
DP 09/2014-041
Project: Pensions, savings and retirement decisions II
Do wages continue increasing at older ages? Evidence on the wage cushion in the Netherlands
Deelen, Anja en Rob Euwals
DP 08/2014-040
Eliciting subjective survival curves: Lessons from partial identification
Bissonnette, Luc en Jochem de Bresser
DP 09/2014-039
The correlation risk premium: Term structure and hedging
Faria, Gonçalo en Robert Kosowski
DP 08/2014-038
Estimation of a structural labour supply model for Belgium: Application to the earnings test for pension recipients
Maes, Marjan
DP 09/2014-037
The impact of living and working longer on pension income in five European countries: Estonia, Finland, Hungary, the Netherlands and Poland
Määttänen, Niku, Andres Võrk, Magnus Piirits, Robert I. Gal, Elena Jarocinska, Anna Ruzik-Sierdzinska en Theo Nijman
DP 08/2014-036

Colofon

Netspar Magazine is een uitgave van Netspar, Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement. Het magazine wordt digitaal verspreid. Neem voor inschrijven contact op met Netspar. Ter ere van haar tienjarige bestaan is deze speciale editie van het Netspar magazine gedrukt.

Netspar
Bezoekadres
Tilburg University, Koopmansgebouw, Warandelaan 2, Tilburg
Postadres
Postbus 90153, 5000 LE Tilburg
Telefoon 013 466 2109
E-mail info@netspar.nl
Website www.netspar.nl

Directie
Casper van Ewijk, Voorzitter
Theo Nijman, Wetenschappelijk directeur
Peter Gaillard, Managing director

Netspar partners

Pensioen uitvoerders en asset liability companies
APG
Cardano
PGGM
Ortec Finance

Verzekeraars en banken
Achmea
Aegon
a.s.r.
Nationale-Nederlanden
Robeco

Publieke sector
AFM
De Nederlandsche Bank
Sociale Verzekerings Bank

Ministeries
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK)
Ministerie van Economische Zaken (EZ)
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW)
Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS)

Universiteiten
Erasmus Universiteit Rotterdam
Maastricht University
Radboud Universiteit
Rijksuniversiteit Groningen
Tilburg University
Universiteit Leiden
Universiteit van Amsterdam
Universiteit van Twente
Universiteit van Utrecht
Vrije Universiteit Amsterdam

Redactie
Frank van Alphen (thema-interviews)
Katrien van Casteren
Gaby Coenen
Mandy van Trier
Nina Woodson

Fotografie
Robert Goddyn

Grafisch ontwerp
B-more design, Tilburg

Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Netspar, Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement is een denktank en kennisnetwerk. Netspar is gewijd aan het bevorderen van een beter begrip van de economische en sociale gevolgen van pensioenen, vergrijzing en 'de oude dag' in Nederland en Europa. Met kennisontwikkeling door onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek en kennisdeling door publicaties, evenementen en onderwijs draagt Netspar actief bij aan de maatschappelijke dialoog tussen beleidsmakers, academici en de pensioen- en verzekeringspraktijk.

Netspar Partners

Tilburg University

Maastricht University

Universiteit Utrecht

university of groningen

Universiteit van Amsterdam

Erasmus Universiteit Rotterdam

VU University Amsterdam

University of Twente.

Radboud Universiteit Nijmegen

Universiteit Leiden

AEGON

achmea

nationale nederlanden

ROBECO
The Investment Engineers

a.s.r. de nederlandse verzekerings maatschappij voor alle verzekeringen

cardano

ORTEC FINANCE

PGGM

apg
All Pensions Group

SVB Sociale Verzekeringsbank voor het leven

De Nederlandsche Bank

AFM

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ministerie van Economische Zaken
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport